

Læge i tyske koncentrationslejre

Lejrfortællingen i den kollektive erindring af Anden Verdenskrig i Danmark

“Dyr rejser man ikke mindesmærker for”. Formuleringen, som stammer fra en af de afsluttende passager i Paul Thygesens *Læge i tyske koncentrationslejre*, opsummerer bogens livtag med forholdet mellem ekstreme erfaringer og kollektive erindringer: Hvis mindesmærker og andre former for fælles ihukommelse tager mennesker og menneskelige handlinger som genstande, hvem eller hvad sikrer da dehumaniseringserfaringer som fx erfaringen af koncentrationslejren mod glemsel? Thygesens egen tekst giver et muligt svar: lejren, med dens permanente undtagelsestilstande og minimale, men ofte altafgørende plads til tilfældet, huskes i lejrfortællingen.

Denne artikel handler om Thygesens lejrfortælling, og den handler også om de betydninger, som dansksprogede lejrfortællinger har haft i den kulturelle erindring af Anden Verdenskrig. Erkendelsesinteressen retter sig altså mod to ganske forskellige, men forbundne genstande, idet jeg dels undersøger de roller, som dansksprogede fortællinger fra koncentrationslejre har spillet i den kulturelle erindring af Danmarks besættelse under Anden Verdenskrig eller mere præcist: undersøger, hvorfor disse fortællinger stort set ingen rolle spiller i de kulturelle erindringer af besættelsestiden, dels læser *Læge i tyske koncentrationslejre*, oprindeligt udkommet i 1945, som et markant, men glemselstruet eksempel på en dansk lejrfortælling.

Lejrfortællinger, vidnesbyrd og Holocaustlitteratur

Jeg vil begynde med kort at overveje forholdene mellem tre beslægtede, men ikke altid sammenfaldende typer af tekster, tekster, der alle tematiserer forholdet mellem ekstreme erfaringer og erindring: lejrfortællingen, vidnesbyrdet og det, som nogle kalder ‘Holocaustlitteratur’.

Fortællinger fra lejre er på ingen måde fremmede for moderne vestlig kultur. De indtager en central plads i nyere tids massive beskæftigelse med Holocaust, en beskæftigelse, der nærmest har karakter af en besættelse. “Holocaust recognition is our contemporary European entry ticket” (Judt 2005, 803). Spidsformuleringen

stammer fra historikeren Judts monumentale værk om Europa i tiden 1945 til nu, en tid, der ifølge Judt er rammesat af hændelserne under Anden Verdenskrig. Holocaust står ifølge Judt i centrum af denne besættelse, og det i en sådan grad, at udryddelserne ikke længere tilhører en bestemt nation, mens anerkendelsen af, at udryddelserne fandt sted og at flere må dele ansvaret derfor, er det, der får en nation til at tilhøre Europa. Tilsvarende hævder Levy og Sznajder – i deres analyse af Holocaust som det paradigmatiske eksempel på en kosmopolitisk erindring – at Holocausts centrale placering skyldes, at moderne vestlige samfund finder et negativt, men fælles grundlag i Holocaustbegivenhederne, hvorpå nye værdisæt kan bygges: “The need for a moral touchstone in an age of uncertainty and the absence of master ideological narratives have pushed the Holocaust to prominence in public thinking. The Holocaust has become a moral certainty that now stretches across national borders and unites Europe and other parts of the world” (Levy og Sznajder 2006, 18).

I den vestlige verdens populærkulturelle landskab satte erindringerne om Holocaust sig efter årtiers fravær igennem med tilbagevendelsens fulde kraft fra omkring 1980.¹ Det skete over hele det kulturelle spektrum: fra nobelpristildelinger over Hollywood produktioner og tv-serier til museer, særudstillinger og officielle mindedage. Sideløbende har en lang række etablerede humanistiske forskningsfelter indoptaget kulturelle medieringer af erindringer om og fra Holocaust i deres genstandsfelt, ligesom decideret nye forskningsfelter er udsprunget af arbejdet med dette materiale.

Det er næppe overdrevet at udpege vidnesbyrd fra lejre som Holocaustbesættelsens mest privilegerede genstand, typisk i form af ikke-fiktive autobiografiske vidnesbyrd fra nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. Deraf følger imidlertid ikke, at lejrlitteratur, Holocaustlitteratur og vidnesbyrd er det samme, faktisk er der gode grunde til at skelne mellem de tre ofte overlappende, men ikke sammenfaldende typer af artefakter.

Vidnesbyrdet er bestemt ved en særlig modus.² I vidnesbyrdet fortæller en overlevende om et massivt overgreb af personlig eller kollektiv art. Tilhøreren er enhver, men ikke hvem som helst, idet man må indstille sig på, at vidnesbyrdet på den ene side anvender fortællingens erfaringsproteser til at tilbyde en form for indblik i det hændtes natur, og at vidnesbyrdet på den anden side i kraft af sit ekstreme indhold ofte hjemfalder til lakuniøse fremstillinger, ramt af frivillige og ufrivillige forglemmelser. Vidnesbyrdets referentielle status er ikke-fiktiv, dets udsigelse er bundet til dets protagonist, og det kan være enten mundtligt eller skriftligt.

Holocaustlitteraturens fællestræk er et bestemt motiv, nemlig det historiske faktum, at det Hitler-ledede tyske regeringsapparat i et identificerbart tidsrum satte sig for systematisk at udrydde Europas jøder.³ Tekster af denne type kan både være fiktive og ikke-fiktive, og de er ikke knyttet til særlige udsigelsessituationer.

Lejrlitteratur er ligeledes motivisk afgrænset, men ved stedet snarere end tiden. Hovedparten af handlingen i denne type tekst udspiller sig inden for et aflukket socialt rum, hvis grænser til normalitetens steder er voldeligt optrukne. “Is camp and prison literature merely a sigh of wronged souls or is it a literary genre in its own right?” Det spørgsmål stiller Oskar Gruenwald i artiklen “Yugoslav Camp Literature:

Rediscovering the Ghost of a Nation's Past-Present-Future" (1987), og som titlen på hans artikel antyder, argumenterer han selv for den sidste mulighed: Litteratur fra og om steder, hvor mennesker med eller uden grund fratages deres frihed og places sammen med andre i en lignende situation, bør ses ikke bare som en selvstændig genre, men som en genre af stor vigtighed. Med henvisning til den russiske Gulag-forfatter Solzjenitsyn hævder Gruenwald, at "if we forget camp literature, we might forget our own selves" (Gruenwald 1987, 513). Fælles for disse fortællinger er, at de emfatisk tematiserer "the roots and, thus, the prospects for democratization, liberalization, pluralism, as well as the preconditions for the achievement of basic human rights and freedoms" (513).

Jeg skal senere, i læsningen af Thygesens *Læge i tyske koncentrationslejre*, gå mere i detaljer med, hvordan lejrens særlige topografi og dens mentale rum forbinder sig med lejrfortællingens udtryk. Som Holocaust litteratur kan lejrlitteratur være både fiktiv og ikke-fiktiv.

Et par nedslag kan illustrere anvendeligheden af den her foreslåede skelnen mellem vidnesbyrd, Holocaustlitteratur og lejrlitteratur: Levis *Hvis dette er et menneske* og Wiesels *Natten* er paradigmatiske eksempler på tekster, der befinder sig i den ægte delmængde mellem de tre typer: ikke-fiktive vidnesbyrd fra Holocaust-ofre, fortalt fra og om lejre. Dostojevskijs *Det døde hus* og Solzjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv*, begge fiktioner om russiske arbejdslejre, er lejrlitteratur, men hverken Holocaustlitteratur eller vidnesbyrd (selv om de baserer sig på forfatternes erfaringer); Menchús nedskrevne mundtlige fortælling om det guatemalanske militærs overgreb *Jeg hedder Rigoberta* er et vidnesbyrd, men ikke hverken lejrlitteratur eller Holocaustlitteratur; *De velvillige*, Littells fiktive memoir om SS-officeren Max Aue, er Holocaustlitteratur, men hverken lejrlitteratur eller vidnesbyrd (selv om den mimer vidnesbyrdets udsigelsessituation).

Denne skelnen er ikke tænkt som en stram taksonomi, og det er muligt at finde tekster, der bryder med de foreslåede opdelinger. Når den alligevel er mere end et heuristisk værktøj skyldes det, at de forskelle, den udpeger, er meget relevante i forhold til det spørgsmål, der driver første del af denne artikel, nemlig spørgsmålet om de roller, som danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre spiller i den kollektive erindring af Anden Verdenskrig.

Antologien *De nazistiske koncentrationslejre* (Stræde 2009) indeholder, ud over en række aktuelle historiefaglige bud på koncentrationslejrens betydning med særligt henblik på forholdet til Danmark, den mest omfattende bibliografi over bøger og artikler om koncentrationslejrene på dansk. Ud af bibliografiens 897 titler er cirka 500 artikler i danske fange- eller modstandskampstidsskrifter og cirka 100 danske bøger om lejrophold, mens cirka 50 består af nedskrevne interviews. Ud over historikeren Strædes egen antologi er det vigtigste historiefaglige værk om danske koncentrationslejr-fanger Barfoeds *Helvede har mange navne* (1969). Barfoed trækker på et omfattende empirisk materiale i form af mere end 1000 spørgeskemaer, udfyldt af tidligere indsatte, og hans fremstilling er derfor i høj grad influeret af personlige beretninger fra lejrene, selv om hans fokus er blotlæggelsen af den fælles historie snarere end på de individuelle fortællingers karakteristika. Hvad angår spørgsmålet om disse personlige beretningers institutionalisering og historiebrug giver Barfoeds

klassiske værk ingen informationer, og hans tavshed om dette emne er forblevet stort set ubrudt siden. Stræde slår da også i indledningen til bibliografien fast, at: “Der er skrevet ganske meget om lejrene på dansk, og det allerede fra 1933, men det er [...] aktørerne, d.v.s. de overlevende fanger, der står bag en stor del af titlerne. Af videnskabelig litteratur dominerer de lægevidenskabelige titler, mens produktionen fra historiefaglig side er lidet imponerende” (Stræde 2009, 305).

Jeg vil nærme mig det specifikke spørgsmål om lejrfortællingens rolle i den danske erindring af Anden Verdenskrig gennem ophold ved to beslægtede spørgsmål, nemlig for det første: hvordan erindres besættelsestiden som helhed i Danmark? Og for det andet: hvordan erindres Holocaust i Danmark?

Anden Verdenskrig i dansk kulturel erindring

Der eksisterer en række velunderbyggede svar på spørgsmålet om den kulturelle erindring af besættelsestiden, svar som stemmer overens på de væsentligste punkter, og som jeg kort skal opholde mig ved i det følgende. Strædes opsummering i “Die schwierige Erinnerung an Kollaboration und Widerstand” (2005) kan gælde som en form for metaopsummering:

“Mindet om besættelsen er og vil formentlig længe forblive en erindringernes slagmark. Kampen står mellem på den ene side relativiserende fortolkninger og på den anden side heroiserende modstandsfortællinger, hvor sidstnævnte, skønt politisk magtesløse, fortsat appellerer stærkt til den kollektive erindring. (Stræde 2005, 131)

Den kulturelle erindring af Anden Verdenskrig er i Danmark, såvel som i stort set alle andre europæiske lande, en kamplads. Stridens mest manifesterede tema er forholdet mellem på den ene side Danmarks samarbejdspolitik med tyskerne og på den anden side Danmarks ideologiske og for nogles vedkommende væbnede modstandskamp mod tyskerne; en balanceakt, som i den meget konsekvensrige periode lige efter krigen gjorde det muligt for Danmark at tilhøre de allierede, selv om landet ikke havde været i krig mod aksemagterne.

Nils Arne Sørensen taler om “two conflicting narratives” (Sørensen 2005, 295), begge lanceret i tiden lige omkring befrielsen i 1945. Protagonisten i den ene fortælling er den danske nation som helhed. Hvad enten midlet var forhandlingspolitik, passiv modstand eller aktiv modstand, så fremstiller denne version af fortællingen om besættelsestiden besættelsesmagten som et onde, som alle danskere fra begyndelsen af krigen var modstandere af og som de med forskellige, mere eller mindre direkte midler bekæmpede. En lang række forskellige repræsentanter for det officielle Danmark står som afsendere af denne fortælling.

Den anden fortælling er enig i opfattelsen af det brede danske folk som modstandstemt og i opfattelsen af den væbnede modstandskamp som heroisk og nødvendig. Uenigheden angår udlægningen af det, som det officielle Danmark kalder ‘forhandlingspolitikken’, og som i denne anden fortælling hånligt omtales ‘samarbejdspolitikken’. I denne fortælling er fjenderne nemlig ikke blot tyskerne, men også de dele af den danske politiske og økonomiske elite, der stillede dansk land-

brug, dansk administration og dansk industri i tyskerens tjeneste. Sørensen fremhæver Theodor Christensens “Det gælder din Frihed” (1946) som eksemplarisk for denne anden fortælling – dens afsendere var i tiden lige efter krigen først og fremmest de aktive modstandsfolk.

De to fortællinger leverer i forskellige varianter skyts til de erindringskampe, der har stået om bevarelsen af minderne om besættelsestiden i Danmark; en række af disse kampe analyseres detaljeret i Bryld og Warrings omfattende standardværk *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1998). Den elite-kritiske samarbejdsfortælling udgik fra begyndelsen især fra kommunistisk hold, og dens marginalisering i forhold til det officielle Danmarks enhedsfortælling steg i takt med kommunisternes øgede politiske marginalisering i løbet af den kolde krigs første to årtier. I “Narrating the Second World War” viser Sørensen, hvordan den kritiske fortælling genopstår i realpolitiske sammenhænge i flere omgange i tiden efter 1960. Først på den ydre venstrefløj som en del af kritikken af Vietnamkrigen omkring 1970, hvor amerikanernes angreb på Vietnam sidestilles med tyskernes angreb på Danmark i 1940. Dernæst i 1980’erne og 1990’erne på den ydre højrefløj som en vigtig del af det senere Dansk Folkepartis kampagner mod afgivelse af national suverænitet og mod indvandring. Endelig fremhæver Sørensen, hvordan Anders Fogh Rasmussen, som leder af en borgerlig regering, i 2003 brugte 60-året for forhandlingspolitikens sammenbrud til at rette en heftig kritik mod forhandlingspolitikens udøvere for derved at legitimere en anderledes konsekvensrig og kompromisløs fremfærd mod det, der blev fremstillet som vor tids farligste diktator, nemlig Iraks Saddam Hussein.

Kampene om den danske erindring af besættelsestiden illustrerer således med al ønskelig tydelighed, hvordan kulturel erindring, med Astrid Erlls ord, udgøres af “the interplay of present and past in socio-cultural contexts” (Erll 2010, 2). De retrospektive rekonstruktioner af en kulturs fælles historie er også altid prospektive konstruktioner, vævet ind i og delvist motiveret af nuets behov for at begrunde fremtidig handle. En vigtig grund til, at fortællingen om de danske deporterede, såvel som de deporteres egne fortællinger, ikke optager en mere synlig plads i den kollektive erindring af besættelsestiden, er givetvis, at ingen har kunnet se et tilstrækkeligt prospektivt potentiale i disse fortællinger, i det mindste ikke i en dansk kontekst.

Kampene viser også, hvordan “collective memory simplifies; sees events from a single, committed perspective; is impatient with ambiguities of any kind; reduces events to mythic archetypes” (Novick 1999, 4). Begge disse potentielt problematiske karaktertræk ved den kulturelle erindring – kravet om prospektivt potentiale og risikoen for forenkling – kendetegner også det spørgsmål, det skal dreje sig om i det følgende, nemlig spørgsmålet om erindringen af Holocaust i Danmark.

Holocaust i dansk kulturel erindring

Hvis man tager udgangspunkt i den tidligere nævnte optagethed, ja besættelse, som ihukommelsen af Holocaust udgør i moderne vestlige kulturer, så er det i første omgang overraskende, hvor lidt Holocaust har fyldt i dansk erindringskultur og erin-

dringspolitik, i hvert fald frem til år 2002. Bryld og Warrings mere end 500 sider lange redegørelse i *Besættelsestiden som kollektiv erindring* opholder sig med ganske få undtagelser ikke ved Holocaust, hvilket ikke skyldes udeladelser fra deres side, men er en følge af, at der i tiden fra 1945 til omkring år 2000 findes ganske lidt offentlig dansk diskussion om Holocaust. Bryld fortæller i "Auschwitz and the collective memory" (2004) om sin opvækst i 1950'erne og 1960'erne og fremhæver, hvordan information om Holocaust var fraværende i offentlige diskurser: "Within the public domain, film and pictorial footage was scarce, too, not to mention that we never heard of the extermination of the Jews on the classroom" (Bryld 2004, 64).

En forklaring ligger tilsyneladende lige for: Holocaust fylder intet i danske erindringskulturer, fordi – for nu at citere den mig bekendt eneste bog, der har ordene "Danmark" og "Holocaust" i titlen – "there was no Holocaust in Denmark" (Jensen og Jensen 2003, 10). Jensen og Jensen uddyber: "To the extent that the term, Holocaust, has gained any credence in Danish language usage it is generally understood to refer to something that happened elsewhere and, hence, it is not immediately relevant in describing the Danish experience. Its title notwithstanding, the present volume [Jensen og Jensen 2003] is not trying to dispel this impression" (10).

Som artiklerne i Jensen og Jensens antologi viser, så aktiverer kombinationen af Danmark og Holocaust to forskellige historier, begge marginale i forhold til den dominerende strid mellem samarbejde og modstand. Den ene handler om danske frivillige ved østfronten (jf. Christensen, Poulsen og Smiths *Under hagekors og Dannebrog* (1998)). Den anden handler om forløbet med de danske jøders exit fra landet, et forløb, der som bekendt typisk forbindes med frisættelse og uselvsk solidaritet: "Den danske Holocaust-historie er jo en heltehistorie: Kun 481 blev fanget, og kun 52 omkom i fangenskab" (Sørensen 2004, 89) skriver Sørensen med henvisning til hovedparten af de danske jøders redning til Sverige takket vært en strøm af mindre skibe. Den danske redningsaktion har, som Sofie Lene Bak viser i *Jødeaktionen oktober 1943* (2001), spillet en vis rolle i udlandets opfattelse af Danmarks forhold til Holocaust. Når den inden for landets grænser har fyldt så relativt lidt, som tilfældet er, skyldes det givetvis, at ihukommelsen af, at danskere reddede de fleste jøder, samtidig er en ihukommelse af, at Danmark ikke reddede alle jøder, at udleveringer og deportationer faktisk fandt sted. Ifølge Stræde havde nedtoningen af redningsaktionen den gevinst, at danskerne var "sparet for skyldsfølelse" (Stræde 2004, 139); vores glemsel skyldes ikke beskedenhed, men snarere ønsket om at gøre Holocaust til noget, der skete for andre mennesker andre steder: "Holocaust kunne opfattes som et problem, der angik andre end Danmarks egen befolkning" (Stræde 2004, 139).

I længden har dog heller ikke Danmark kunnet melde sig ud af Holocaust-erindringen. Jeg citerede tidligere Judts og Levy og Sznaiders pointer om den globaliserede erindring af Holocaust som et negativt, fælles fundament for moderne vestlige demokratier, og de seneste ti år har budt på en række commemorative tiltag direkte knyttet til erindringen af Anden Verdenskrigs jødeudryddelser. Således også i Danmark, hvis regering i 2001 oprettede en officiel dansk mindededag den 27. januar, datoen for de russiske troppers befrielse af Auschwitz.

Som samlet indsats tjener mindededagen dels politiske, dels didaktiske og for-

midlingsmæssige hensyn. Den synliggør Danmark som en ansvarlig deltager i efterkrigstidens Europa, og den synliggør og konkretiserer problemstillinger omkring folkedrab for unge mennesker i uddannelsessystemet. Mens værdien af det sidste ikke kan overvurderes (ud over webbaseret materiale om folkedrab, så byder Auschwitz-dagen blandt andet på en lang række meget velbesøgte formidlingsarrangementer for gymnasieelever), så kalder en sådan institutionaliseret erindring på kommentarer i forhold til spørgsmålet om, hvorfor danske lejrfortællinger fylder så lidt i danske erindringskulturer.⁴ Jeg vil fremhæve to forhold ved mindedagen, som accelererer den glemsel, der truer de danske lejrfortællinger.

Det første forhold angår mindedagens grad af monumentalisering og generalisering. Ved at gøre Auschwitz til et symbol på Holocaust og Holocaust til et symbol på folkedrab i det hele taget risikerer den erindring af Holocaust som transnational begivenhed, som mindedagen institutionaliserer, at blokere for erindringen af vigtige hændelser, fx af det forhold, at jøder ikke var ene om at blive deporteret til og udsat for dehumaniseringsprocesser og livstruende vold i koncentrationslejre. Erindringen af Holocaust kan komme til at ske på bekostning af glemslen af de mange andre grupperinger og individer, der passerede gennem eller endte i nazistiske lejre.

Det andet forhold angår selve folkedrabsbegrebet. Historikeren Christian Gerlach har, senest i *Extremely Violent Societies* (2010), overbevisende argumenteret for, at folkedrabsbegrebet dels er reduktivt, dels normativt. Folkedrabsbegrebet egner sig på godt og især ondt til at koge meget komplekse kausale forhold ned til en (for) simpel forklaringsmodel. Forbindelsen fra bøddel til offer trækkes i folkedrabsbegrebets forklaringsmodel af én ideologi, konstrueret af systemets ledere og ført ud i livet af dets lydige undersåtter, hvorfor folkedrabets som helhed kan ses som en "homogeneous, centralized crime based on long-term planning" (Gerlach 2006, 465).

En automatisk kobling af "tyskeres forbrydelser mod civilie under Anden Verdenskrig" med "Holocaust" skygger således blandt andet for vigtige indsigter i, at andre end jøder blev forsøgt udrenset, at jøder (og andre) blev dræbt af andre grunde end antisemitisme, at flere af de mest skæbnesvangre beslutninger om udsultning og drab blev improviseret frem fra lavere hierarkiske niveauer i det tyske system, samt at drab kun var én blandt mange former for vold.⁵

Opsummerende kan man sige, at danske lejrfortællinger er dobbelt udgrænsede: De spiller ingen rolle i den hegemoniske grundstrid mellem samarbejde og modstand, og den nyeste tids konstruktionen af en transnational Holocaust-erindring, indtil videre samlet omkring mindedagen 27. januar, levner af forskellige grunde ikke plads til disse fortællinger, der for fleres vedkommende slet ikke er en del af Holocaust. Lejrfortællingernes udgrænsning bliver så meget mere markant, når man ser, hvad førende besættelsehistorikere siger om deres ønsker for en adækvat erindring af Anden Verdenskrigs måske mest dystre kapitel. Hos både Bryld, Sørensen og Stræde finder man således markeringer af, at netop det personlige vidnedsbyrd rummer helt særlige kvaliteter, når det kommer til den kulturelle erindring. I "Auschwitz and the collective memory" nævner Bryld, at den personlige erfaring og oplevelse kan udgøre erindringens mindst forkerte omdrejningspunkt: "in my opinion, it is only that which reflects the individual's everyday problems and

experiences in some way, and which is generally recognised by the surrounding community, that carries relevance and currency and is capable of living on in our minds” (Bryld 2004, 79). I “Er en dansk Auschwitz-dag overhovedet en god ide?” skriver Sørensen med henvisning til Levi og Anne Frank, at først når “det kollektive bliver individualiseret” (Sørensen 2004, 92), magter vi at begribe den historiske virkelighed. Og Stræde skriver i 2009, at “fangernes beretninger vil overleve på skrift og film og langt ud i fremtiden udgøre en bærepille i al oplysning om emnet” (Stræde 2009, 11).

Trods disse tilkendegivelser tilbagestår danske lejrfortællinger dog fortsat underbelyste som tekster. Når jeg i den resterende del af denne artikel vender mig mod Thygesens lejrfortælling, er målet blandt andet at tage et første skridt mod at afhjælpe denne mangel.

Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*

Paul Thygesens *Læge i tyske koncentrationslejre* er skrevet ganske kort tid efter krigens ophør og publiceret første gang allerede i 1945. Det er af mindst tre grunde en vigtig og interessant lejrfortælling.

For det første bliver den til uden kendskab til det, der senere i århundredet udvikler sig til en egentlig genre i form af vidnesbyrddet; den bliver til uden kendskab til Eichmann-sagen, uden kendskab til Levi og Wiesel, uden kendskab til nationale og internationale kommemorationer og uden kendskab til eftertidens voldsomme interesse for arven efter Anden Verdenskrigs udryddelser af blandt andet europæiske jøder. I *Læge i tyske koncentrationslejre* optræder fx hverken ordet ‘Holocaust’ eller ordet ‘Auschwitz’. Bogen er skrevet uden forbilleder. Den er skrevet før eksistensen af de erindringsmatricer, der senere kan levere forbilleder for andres vidnesbyrd om koncentrationslejrenes uhyrligheder. Hos Thygesen har man derfor som læser en mulighed for at bevidne selve lejrvidnets tilblivelse, for at følge det i dets afsked med eksisterende genrer og tonelejer og ind i dets forskellige forsøg på at finde ord for lejrens erfaringer.

For det andet producerer bogen en markant spænding mellem på den ene side en sober, afdæmpet og nøgtern stil og på den anden side en stribe grufulde og/eller etiske dubiøse hændelser; en spænding, der forlener fortællingen med kvaliteter, man tidligere ville forbinde med litteratur.

Endelig, for det tredje, viser bogen tidlige former af det, der senere skal vise sig at blive lejrfortællingens karakteristiske træk, træk som for nogles vedkommende også bliver træk ved Holocaustlitteraturen. Jeg opholder mig ved tre af disse træk i den følgende læsning, idet det skal dreje sig om denne lejrfortællings dobbelte begyndelse, om dens tematisering af lejren som en zone af etisk uafgørlighed og om lejrfortællingens dobbelte slutning.

Fortællingen er struktureret som et memoir, det vil sige som en retrospektiv, autodiegetisk fortælling, overvejende skrevet i præteritum. Kontrakten er åbenlyst selvbiografisk: Protagonisten er den samme som fortælleren, der er den samme som forfatteren. Bortset fra én vigtig undtagelse opretholdes afstanden mellem det yngre, oplevende og det lidt ældre, fortællende jeg fra start til slut; et fortællende

jeg, der dog stort set ikke udviser noget epistemologisk overskud.

Bogen begynder som sagt to gange. I de første 30 sider befinder vi os med hovedpersonen i Danmark, det meste af tiden i fangenskab. Som medlem af modstandsbevægelsen bliver Thygesen i 1944 taget af Gestapo og udsat for barske forhør. Forslået og indespærret, men etisk og intellektuelt ovenpå fordriver han tiden mellem forhørerne med at deltage i de øvrige tilfangetagnes sindrige smuglingssystem, som cirkulerer alt fra nyheder til tobak uden tyskernes viden.

Denne del af fortællingen minder i stil og tone om det, der efter krigen skal blive et sæt af klicheer i især fiktive fremstillinger af modstandsmiljøet: Læseren følger her den brave frihedskæmper, der nok er fanget af de brutale og halvdumme tyskere, men som i kraft af kløgt og mod narrer dem med en snedig udtænkt cocktail af fiktive og faktuelle, men samlet set ligegyldige oplysninger om modstandskæmpernes interne netværk. Da han efter sit 12. forhør skriver under på det, tyskerne kalder hans tilståelse, omtaler han den med slet skjult selvtilfredshed “mit første forsøg på forfatterbanen” (Thygesen 1964, 17).

Den patriotiske og munter-ironiske tone hører imidlertid pludseligt op, da fortællingen går ind i sin næste fase. Thygesens deportation fra den danske opsamlingslejr i Frøslev til den tyske koncentrationslejr Neuengamme følges nemlig af et markant brud i fremstillingens tonalitet. Med skiftet fra Frøslevlejrens relativt hjemlige omgivelser og rutiner til kæmpekonzentrationslejrens Vernichtungs-logik følger et skifte i fremstillingsteknikker og referencerammer. Her, 30 sider inde i en fortælling, der allerede før sin begyndelse var utvetydigt dokumentarisk, begynder fortællingen igen, og det med en dobbelt understregning af dens ikke-fiktive kontrakt:

“ I overbevisning om, at kampen mod følgerne af den mentalitet, hvis frø nazisterne har sået, ikke er endt og for at give et bidrag til, at konturene af den råhedens og vilkårlighedens atmosfære, som nazisternes ofre har levet i, kan blive stående skarpt og grelt ud i fremtiden, føler jeg mig forpligtet til at skive den følgende beretning om livet og døden i tyske koncentrationslejre – og vi skylder vore kammerater fra alle besatte lande, der i disse lejre gav deres liv i kampen mod nazisterne, en klar skildring af de forhold, hvorunder de levede – og til sidst døde [...] (30)

Ud af en konventionel erindringstekst træder her en anden type erindring; en erindring, der på den ene side er “forpligtet” til at søge en klar “klar fremstilling”, og som på den anden side finder det nødvendigt at legitimere sig selv to gange. Denne anden begyndelse tjener to formål. Den værner mod, hvad den forudantager må være læserens tvivl: Fandt disse hændelser virkeligt sted? Den værner også mod en dybere tvivl, som man fornemmer under fortællerens fremstilling: Hvorfor er jeg den, der skal fortælle det skete? Den dobbelte begyndelses over-referentialitet er nødvendiggjort af den mistro, som de skildrede hændelsernes radikalitet og dermed den skildrendes troværdighed, automatisk rejser i en læser, i hvert fald på et tidspunkt inden vidnesbyrdets genremæssige institutionalisering. Thygesen fortsætter sin fortællings anden begyndelse således: “Jeg vil afholde mig fra at omtale forhold, der er mig berettede af ældre medfanger – selv om disse beretninger i langt de fleste

tilfælde har været fuldt troværdige og fuldstændigt enslydende, men begrænse mig til det, jeg selv har oplevet og selv har set” (30). I munterhedens og snarrådighedens sted træder nu en anderledes kuldslået stemme, der sobert og nøgternt videregiver detaljer fra et lidelsesmærket sted, hvor den normale verdens demarkationer mellem rigtigt og forkert, mellem menneske og dyr og mellem liv og død er under udviskning. Dette skete faktisk, og jeg så det: Her bliver Thygesens lejrfortælling til et af de første moderne vidnesbyrd.

Centralt i dette vidnesbyrd står, som det også gør senere hos Primo Levi, en grundlæggende erfaring af lejren som et sted hinsides skellet mellem gode og onde handlinger. Levi bruger betegnelsen lejrens grå zone om dette fænomen; et fænomen jeg vil fremdrage som et andet paradigmatiske træk ved Thygesens lejrfortælling. Han er læge af uddannelse, hvilket på godt og ondt bestemmer hans position i de lejre, han placeres i. Godt, fordi det giver ham privilegier i forhold til mad og sygdomsbehandling; ondt, fordi det gang på gang placerer ham i umulige valgsituationer. Arbejdsforholdene er selvsagt forfærdelige, som da han i Husum-lejren eneste læge og stort set uden lægemidler skal bekæmpe sygdomme blandt ca. 1200 underernærede mænd, der tilbringer størstedelen af deres vågne tid med hårdt fysisk arbejde i et vådområde. På et revir uden rent linned, med langt flere patienter end senge og uden egentlige medikamenter står Thygesen over for en bred vifte af meget smitsomme sygdomme, uden mulighed for ordentligt at behandle selv simple kødsår. Positionen som lejrens eneste læge gør ham efterspurgt blandt de indsatte, der bogstavelig talt belejrer ham: “Andre fandt ud af, at også læger forretter nødtørft. De lurede omkring barakken og faldt over mig på vej til toilettet eller under selve akten, hvor jeg sad med bukserne nede om benene på rækken med 10-12 andre i lignende ærinde” (44).

Implicit i denne passage ligger et af fortællingens vigtigste dilemmaer: I sin egenskab af læge er Thygesen bemyndiget til at uddele såkaldte skåningssedler til særligt udsatte indsatte, som han vurderer som uarbejdsdygtige. Det tvinger ham gentagne gange ud i etisk dubiøse valg:

“ Det var mig, der kom til at stå som bøddlen og måtte sende kammerater på arbejde, – patienter, som moralsk og lægeligt havde krav på at blive skånede, men som allerede berettiget: For mange skåningssedler havde SS’ernes brutale razziaer til følge, hvorefter alle blev sendt på arbejde. Antallet af patienter i konsultationen var overvældende og kun en overfladisk undersøgelse mulig, og to gange har jeg været ude for om morgenen at nægte kammerater en skåningsseddel, hvor de om aftenen blev båret døde hjem fra arbejdet. (74)

Snarere end retfærdighedens sejr over ondskaben, som bogen i sin første begyndelse giver mange eksempler på, bliver vi i passager som denne præsenteret for erfaringerne af Levis grå zone. Det er en zone, hvor tidligere grænser mellem rigtigt og forkert er borte, udvisket af det voldsomme tryk af trusler, som lejrens hierarki lægger på sine indsatte: “De indviklede systemer som styrede menneskelige relationer i KZ-lejrenes historie var ikke enkle, og kunne ikke reduceres til to kategorier: Ofre og forfølgere” (Levi 1992, 28). I Thygesens vidnesbyrd er modstandskampens

etiske vished her væk, afløst af en zone af uklare eller ikke-eksisterende fællesmenneskelige regler og hensyn; en zone, man kan overleve, men ikke gennemleve; en zone, der skaber overlevende, men ikke helte.

Som et tredje paradigmatisk træk ved *Læge i tyske koncentrationslejre*, læst som en lejrfortælling, vil jeg fremhæve, at det er en bog med mere end en slutning. Det gælder nemlig for denne fortælling, såvel som for en meget stor del af de fortællinger fra koncentrationslejre, som følger i tiden efter 1945, at dens forhold til fortællingens ophør og lukning er radikalt udfordret. Det bliver tydeligt, når man sammenligner med de måder, fortællinger typisk slutter på. I den engelsksprogede narratologiske forskning skelner man mellem en fortællings *closure* og dens *ending* og videre mellem to forskellige aspekter ved *endings*. *Closure* betegner det øjeblik, hvor plottets forskellige delelementer samler sig, og den overordnede mening med fortællingen udkrystalliserer sig. Den ene *ending* markeres af historiens sidste hændelse (storyens/fabulaens/forestillingens), mens den anden *ending* udgøres af fortællingens sidste sætning (discoursens/sjuzhettens/fremstillingens ophør).⁶ I de fleste traditionelle fortællinger vil *closure* opstå tæt på eller simpelthen i kraft af forestillingens sidste hændelse, og begge dele vil som oftest befinde sig ganske tæt på fortællingens sidste ord og dermed fremstillingens ophør.

I lejrfortællinger er det kun den sidste af disse slutninger, fremstillingens ophør, der har permanens, hvilket jo følger med en vis nødvendighed: I enhver nedskreven eller mundtlig fortalt historie må én sætning blive den sidste. Vender man sig mod den første form for *ending*, forestillingens ophør, melder der sig imidlertid problemer, og det samme gælder spørgsmålet om de fremstillede konflikters forløsning eller meningstilskrivning, fortællingens *closure*. Mens det er relativt nemt at fastsætte en deportations begyndelse (enten ved tilfangetagelsen, ved togafrejsen eller, hvilket er det typiske ved lejrfortællinger, ved ankomsten til selve lejren), så er det anderledes uselvfølgeligt, hvor lejropholdet hører op. Hvad udgør den sidste begivenhed i den kæde af hændelser, som deportationen igangsætter? Er det lejrens befrielse? I tilfældet Auschwitz var hovedparten af de indsatte forud for den russiske hærs ankomst blevet beordret til at forlade lejren til fods i retning ind mod tysk kontrolleret territorium og mod andre lejre. For andre, fx Levi, der i kraft af svær sygdom faktisk opholdt sig i Auschwitz, da lejren blev befriet, blev selve befrielsen starten på en lang og uvis rejse med ophold i mange andre midlertidige lejre, som først mere end 6 måneder senere gjorde det muligt for ham at komme tilbage til Italien. Slutter deportationen da med ankomsten til det sted, man blev deporteret fra? Kun for ganske få var der tale om en egentlig hjemkomst, eftersom de huse og lejligheder, de blev revet bort fra, for de flestes vedkommende ikke eksisterede mere efter krigen.

Disse vanskeligheder med at udpege forestillingernes slutning hænger nøje sammen med vanskelighederne med at finde *closure*. Lejropholdets traumatiserende konsekvenser viser sig med stor tydelighed i disse fortællingers problemer med at tilskrive mening og betydning, både til det skete og til det forhold, at det lykkedes at overleve det skete. Shlomo Venezia, en af de få overlevende fra Auschwitz-Birkenau Sonderkommando, formulerer det således: "Alt bringer mig tilbage til lejren. Uanset hvad jeg laver eller ser, vender mit sind altid tilbage til det samme sted.

Det er som om det “arbejde”, jeg blev pålagt der, aldrig rigtigt er kommet ud af mit hoved ... Man forlader aldrig rigtig krematoriet” (Venezia 2009, 187).

Men, kunne man indvende, forholder det sig ikke netop anderledes med de danske fortællinger? Hovedparten af de deporterede danskere blev jo reddet hjem af en Røde Kors-operation, opkaldt efter de hvide busser, der med svenske chauffører ved rettet hentede danske fanger direkte i lejrene og kørte dem hjem til en egentlig hjemkomst, komplet med chokolade, cigaretter og masser af pårørende i levende live. Thygesen skriver følgende:

“Jeg skal aldrig glemme den dag, vi så de første svenskere [fra Røde Kors] i lejren, vi bogstavelig talt græd. Efter i lang tid at have været underkastet den fuldstændige vilkårlighed og efter at have gået i en stadig frygt for fremtiden [...] så følte vi nu pludseligt, at kulturen atter havde tag i os, og mennesker havde rakt os en hånd for at trække os op ad dyndet. (Thygesen 1964, 102)

Her må man da kunne identificere deportationens ophør i form af forestillingsrækkens sidste hændelse? Virkeligheden viser sig dog mere kompliceret, hvilket resten af Thygesens fortælling demonstrerer tydeligt. Den slutter nemlig ikke med denne for alt andet end danske lejrfortællinger atypiske hændelse af genkendelse og modtagelse, men i stedet med Thygesens tilbagevenden til det sted, hvor lejren lå. Vejen tilbage viser, at vejen væk ikke er og ikke kan være endegyldig. Opholdet i lejren overlever i den, der overlever lejren. Mens kroppen fysisk er ude af lejren, så er lejren som erfaring for længst synket ind i den overlevende. Et enkelt uopmærksomt øjeblik er nok:

“Jeg sidder ved mit skrivebord, hvor der står blomster i en krukke. Tankerne blandes så mærkværdigt sammen og kan ikke filtreres ud. Bevidstheden svømmer bort mellem drøm og vågen tilstand, og som en skygge vandrer trætheden gennem min hjerne. Det er som en sagte vind ude fra gaden fører en lyd ind i værelset. Det er musik, – efterhånden tager den fast form; tone føjer sig til tone. Messingorkestret spiller “Alte Kameraden.” Taktfaste men slæbende skridt følger rytmen i sløv ensformighed og vane. Det er arbejds holdene, der rykker ind på appelpladsen i Neuengamme. En SS-mand står i porten og tæller, og store oplagte hunde med våde tunger løber op og ned langs gelederne. Ude i køkkenet er der klirren af service, og skrivebordet står der endnu. (128)

I passagen blandes det erindrendes og det oplevende jogs verdner sammen, og den fysiske, konkrete hjemkomst overskygges af manglende forløsning og meningstilskrivning. Det er således sigende, at ved fremstillingens ophør – i bogens sidste linjer – er fortælleren tilbage på det sted, som burde tilhøre fortiden: “På dette sted er der stadig kamp og bliver aldrig fred. Og ødelæggelsens personer raser videre som spøgelse [...] Den våde jord klæber til skoene og gør gangen tung. Det er, som de døde kammerater vil huskes og trækker i mig. Bag nogle lave buske, lige op til vejen ligger gravene, og græsset er begyndt at vokse ind fra randene” (134). Livet går videre – naturen er allerede begyndt at slette sporerne efter lejren – men freden sænker sig ikke.

Afslutning og perspektiver

Jeg har i denne artikel forfulgt to forskellige mål, som trods deres åbenlyse forbindelser ligger ganske langt fra hinanden, ikke mindst hvad angår genstandsfelt og metode. Resultatet kan følgelig ikke sige sig fri for en vis skizofreni, udspændt mellem til den ene side historiske generaliseringer, til den anden side én aspektualiseret læsning af én fortælling. Afstanden mellem disse poler skal først og fremmest mindskes ved hjælp af flere læsninger, hvilket ligger uden for rammerne i denne sammenhæng. Tilbage står da at samle observationerne.

Artiklens første mål var at belyse påstanden om, at danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre trues af glemsel, blandt andet som følge af de specifikke perspektive og med nødvendighed forenkende erindringskulturelle formationer, som har tegnet og fortsat tegner billedet af besættelsestiden og af den danske efterkrigstid. En afgørende faktor er her dannelsen af en globaliseret Holocaust-erindring, som på den ene side tjener vigtige realpolitiske formål, fx i de senere års gentænkning af europæisk politik og kultur, men som på den anden side efterlader dominerende erindringsmatricer, som lader nogle ting træde tydeligt frem, mens andre ting tildækkes. En af de markante indsigter i Gerlachs arbejde er just, at lejrophold og deportationer ikke nødvendigvis er sammenfaldende med Holocaust. Den (stort set) historisk korrekte konstatering af, at der intet Holocaust var i Danmark, ligger snublende nær på den historisk forkerte konstatering, at ingen danskere blev deporteret. Mere end 6.000 blev faktisk deporteret, og af dem har adskillige efterladt sig kulturelle artefakter.

Disse artefakter er vigtige, både som bidrag til den generelle forståelse af, hvad en lejr er og gør, og som bidrag til de danske fortællinger om besættelsestiden. Samtidig er det i disse personlige fortællinger, at man finder det måske mest virkningsfulde modtræk til de anonymiseringstendenser, som faktaorienterede tilganges kolonner af tal har tendens til at medføre. Gevinsten er ikke kun didaktisk: Fortællinger fra lejre giver os, i kraft af deres oplevelsesperspektiv, mulighed for vikarierende at erfare ikke lejrene selv, men nok genkaldelsen af lejrens univers; en genkaldelse, som der er flere gode grunde til at indføre i nye perspektive erindringer.

Artiklens andet mål var at læse en af disse lejrfortællinger. Argumenterne for at vælge *Læge i tyske koncentrationslejre* var, at det er en tekst, der udmærker sig dels som tekst, dels som eksempel, derved at dens nøgterne og sobre vidnesbyrd bliver til på et tidspunkt lige efter krigen og således skriver sig ind i en kultur, som endnu har vidnesbyrdets genre til gode. Det gør det muligt at iagttage og analysere nogle af forstadierne for det, der senere bliver vigtige dele af vidnesbyrdet og af Holocaustlitteraturen. I Thygesens fortælling formes vidnesbyrdets stemme af livetaget med et etisk meget vanskeligt stof, og det resulterer i en form, der begynder og slutter dobbelt. Fortællingens spænding stammer fra sammenstødet mellem for meget stof og for lidt form, ikke fordi Thygesen skriver svagt, men fordi han mangler en ramme at skrive indenfor. Han er først lige begyndt at lære sig selv og sine læsere, hvordan det, der ikke må glemmes, overhovedet kan huskes. Thygesen ser således nærmest profetisk klart, når han diagnosticerer de kommemorationsudfordringer, som hans og mange andres erfaringer af lejre stiller deres eftertid overfor:

“ Vi taler om heltedød og heltemod – heltemod hos dem, der er tog aktivt del i kampen og heltedød for fjendtlige kugler. Vi ærer dem, der faldt foran henrettelsespelotonernes kugler og i kamp; men det er så svært at forbinde noget heltemod med den mand, der dør af sult eller skider sig ihjel, – især når det drejer sig om millioner af mænd. De bliver ikke begravet i en mindepark, og der var intet flag om deres kiste [...] Og de døde ikke som helte, og der var heller ingen til at begræde dem. De tiggede, de stjal, de holdt op med at vaske sig, og de levede og døde med ekskrementer i bukserne. Man gjorde dem til dyr, og dyr lægger man ikke i kister, og dyr rejser man ikke mindesmærker for. (122)

Noter

- 1 Jf. Cecilie Felicia Stokholm Bankes artikel “The Legacies of the Holocaust and European Identity after 1989”: “Most scholars now agree that the breakthrough for global Holocaust awareness came with the transmission of the popular television series, *Holocaust. The Story of the Family Weiss*, in 1978 and 1979” (Banke 2009, 9).
- 2 For vinklede tilgange til denne problemstilling, se “Mass-klo, Matisklo. Om vidnesbyrdets litteratur” (Iversen 2003), “Vidnesbyrdets vidner. Receptionsangst og etik i mødet med det interviewede vidne” (Iversen 2009) og “‘In Flaming Flames’. Crises of Experientiality in non-Fictional Narratives” (Iversen, in press).
- 3 Jeg diskuterer nogle af Holocaustlitteraturens problemstillinger i artiklen “Det umisteliges dialektik. Iboja Wandall-Holms Farvel til århundredet og dansk Holocaust-litteratur” (2008).
- 4 Brudholm og Menneckes udmærkede antologi *Erindringens Fremtid* (2004) præsenterer forskellige argumenter for og imod denne danske mindededag.
- 5 Pladsen og lejligheden er her ikke til at gå ind i en diskussion af Gerlachs foreslåede alternativ til folkedrabsbetegnelsen, jf. Gerlach 2006 for en introducerende fremstilling.
- 6 Ordene ‘forestilling’ og ‘fremstilling’ har Nielsen og jeg foreslået som oversættelser af de engelske ‘story’ og ‘discourse’, jf. *Litteratur og fortælling* (Iversen og Nielsen 2003).

Litteratur

- Bak, Sofie Lene (2001): *Jødeaktionen oktober 1943: forestillinger i offentlighed og forskning*, København: Museum Tusulanum.
- Banke, Cecilie Felicia Stokholm (2009): “The Legacies of the Holocaust and European Identity after 1989”, i: *DIIS Working Paper* 36, Danish Institute for International Studies.
- Barfoed, Jørgen (1969): *Helvede har mange navne: En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*, København: Zac.
- Brudholm, Thomas og Mennecke, Martin (red.) (2004): *Erindringens fremtid. Auschwitz-dag i Danmark*, Nørhaven: Lindhardt og Ringhof
- Bryld, Claus og Warring, Anette (1998): *Besættelsestiden som kollektiv erindring: historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*, Gylling: Roskilde Universitetsforlag.
- Bryld, Claus (2004): “Auschwitz and the Collective Memory”, i: Karlsson og Zander (red.): *Holocaust Heritage: Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel.
- Christensen, Claus B., Poulsen, Niels B., og Smith, Peter S. (1998): *Under hagekors og Dannebrog*, Nørhaven: Aschehoug.

- Erl, Astrid og Nünning, Ansgar (red.) (2010): *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin: de Gruyeter.
- Gerlach, Christian (2006): "Extremely Violent Societies: An Alternative to the Concept of Genocide", i: *Journal of Genocide Research*, pp. 455–471.
- Gruenwald, Oskar (1987): "Yugoslav Camp Literature: Rediscovering the Ghost of a Nation's Past-Present-Future", i: *Slavic Review*, Vol. 46, No. 3/4, s. 525-526.
- Iversen, Stefan (in press): "'In Flaming Flames'. Crises of Experientiality in non-Fictional Narratives", Alber og Heinze (red.): *Unnatural Narratology*, Walter de Gruyter.
- Iversen, Stefan (2009): "Vidnesbyrdets vidner. Receptionsangst og etik i mødet med det interviewede vidne", i: *K & K: kultur og klasse: kritik og kulturanalyse*, nr. 106.
- Iversen, Stefan, Kjerkegaard, Stefan og Nielsen, Henrik Skov (2008): *Vidnesbyrd. Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre*, Gylling: Aarhus Universitetsforlag.
- Iversen, Stefan (2008): "Det umisteliges dialektik. Iboja Wandall-Holms Farvel til århundredet og dansk Holocaust-litteratur", i: *Passage*, nr. 58.
- Iversen, Stefan (2003): "Mass-klo, Matisklo. Om vidnesbyrdets litteratur", i: Iversen, Nielsen og Ringgaard (red.): *Ophold. Giorgio Agambens litteraturfilosofi*, Akademisk Forlag.
- Iversen, Stefan og Nielsen, Henrik Skov (2003): *Litteratur og fortælling*, Århus: Systime.
- Jensen, Steven L. B og Jensen, Mette Bastholm (red.) (2003): *Denmark and the Holocaust*, København: Danish Center for Holocaust and Genocide Studies.
- Judt, Tony (2005): *Postwar: a History of Europe Since 1945*, London: Heinemann.
- Levi, Primo (1992): *De druknede og de frelste*, Haslev: Forum.
- Levy, Daniel og Sznajder, Natan (2006): *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press.
- Novick, Peter (1999): *The Holocaust in American life*, Boston: Houghton Mifflin.
- Stræde, Therkel (2009): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Stræde, Therkel (2005): "Die schwierige Erinnerung an Kollaboration und Widerstand", i Flacke (red): *Mythen der Nationen: 1945 - Arena der Erinnerungen*, Berlin: Deutsches Historisches Museum.
- Sørensen, Nils Arne (2005): "Narrating the Second World War. War in Denmark since 1945", i: *Contemporary European History*, 14: 3, pp. 295–315.
- Thygesen, Paul (1964 [1945]): *Læge i tyske koncentrationslejre*. København: Stig Vendelkærs Forlag.
- Venezia, Shlomo (2009): *Sonderkommando. I gaskamrenes helvede*, Århus: Gyldendal.
- www.27-1.dk